

Herman de Regt
&
Hans Dooremalen

Metaforen die ons het bos in sturen

NOORDBOEK

© 2025 Herman de Regt & Hans Dooremalen|uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: Bart van den Tooren

Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 978 94 6471 337 4

NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

Voorwoord 9

Inleiding 11

DEEL I: MENSELIJK DENKEN IS METAFORISCH DENKEN 15

Hoofdstuk 1: Wat is een metafoor? 17

Over wat een metafoor wel en vooral ook niet is

Hoofdstuk 2: Ons metaforisch denken 21

Ons denken is door en door metaforisch

DEEL II: KENNISLEER 31

Hoofdstuk 3: Wat is kennis? 33

Kennis als gerechtvaardigde, ware overtuiging

Hoofdstuk 4: Kunnen we kennis verwerven? 46

*Waarom de scepticus strikt genomen gelijk heeft dat we
niets kunnen weten*

Hoofdstuk 5: Een praktische definitie van kennis 55

Waar toe dient kennis?

DEEL III: HOE ONWARE METAFOREN ONS TOCH HELPEN
DENKEN 69

Hoofdstuk 6: Waarom metaforen altijd onwaar zijn 71

De dood van de metaforische betekenis

Hoofdstuk 7: De alledaagse basis van metaforen 78

Niet al ons denken is metaforisch

Hoofdstuk 8: Metaforen helpen ons denken 88

Hoe metaforen hypotheses genereren

DEEL IV: METAFORISCH DENKEN OVER DE DENKENDE
MENS 99

Hoofdstuk 9: Homo sapiens 101

We zijn ons grote, denkende brein

Hoofdstuk 10: Van nature dualistisch 123

Zijn we onze onafhankelijke geest?

Hoofdstuk 11: Denken over Homo sapiens met behulp van
techniekmetaforen – 1 146

Is het brein een klassieke computer?

Hoofdstuk 12: Denken over Homo sapiens met behulp van
techniekmetaforen – 2 159

Is het brein een connectionistisch netwerk?

DEEL V: HET GEVAAR VAN METAFORISCH DENKEN 177

Hoofdstuk 13: De metaforische ladder 179

Het gevaar van het niet herkennen van de metafoor

Index 185

Noten 187

Verantwoording afbeeldingen 199

Referenties 201

Over de auteurs 214

Omdat we het brein niet erg goed begrijpen zijn we constant geneigd om de laatste technologie te gebruiken als een model om het te proberen te begrijpen. In mijn kindertijd werden we ervan verzekerd dat het brein een telefooncentrale was ('Wat zou het anders kunnen zijn?'). Ik vind het grappig om te zien dat Sherrington, de grote Britse neurowetenschapper, dacht dat het brein als een telegraafstelsel werkte. Freud vergeleek het brein vaak met hydraulische en elektromagnetische systemen. Leibniz vergeleek het met een molen, en ik heb me laten vertellen dat de oude Grieken dachten dat het brein werkte als een katapult. Op dit moment is natuurlijk de digitale computer de metafoor.

– John Searle (1984)

VOORWOORD

Wat maakt de mens? De mens maakt metaforen

Om de paar jaar is er een ander speciaal examenonderwerp filosofie op de havo en op het vwo. Sinds het schooljaar 2023-2024 is voor het vwo 'de mens' het thema. De auteurs van het examencahier *Wat maakt de mens?* geven daarin terecht aan dat we vaak in metaforen over de aard van de mens denken, met name wanneer het ons denken zelf betreft.

Filosofen zijn het sowieso zelden met elkaar eens, en zo vinden ze vaak dat zaken in het examencahier ontbreken of niet volledig genoeg uitgelegd zijn. In voorgaande jaren zijn er dan ook boeken verschenen voor de leraren bij een bepaald onderwerp. Zo verscheen bij het eindexamenboek *Vrije wil* van Tjeerd van de Laar en Sander Voerman het door Maureen Sie geredigeerde *Hoezo vrije wil?* Bij *Het voordeel van de twijfel* van Tim De Mey werd voor de docenten het door hemzelf geredigeerde *Het nadeel van de zekerheid* uitgebracht. In die traditie hebben wij dit boek geschreven.

Waar eerdere begeleidende boeken samengesteld zijn uit hoofdstukken van verschillende auteurs over verschillende onderwerpen uit het examencahier zelf, kan ons metaforenboek ook zonder kennis van het examencahier gelezen worden. Diegenen die geïnteresseerd zijn in wat metaforen zijn en hoe die een rol spelen in het denken over (het denken van) de mens, kunnen ook enkel dit boek lezen.

In 1985 verscheen er een invloedrijk boek over het denken over de mens met behulp van techniekmetaforen: *De mens als*

metafoor van Piet Vroon en Douwe Draaisma. Het is, denken wij, handig om direct al te zeggen waar onze opvattingen verschillen van die van Vroon en Draaisma. Allereerst presenteren zij een andere opvatting van wat een metafoor is dan wij. Vroon en Draaisma menen dat de vergelijkingstheorie van de metafoor (die helemaal teruggaat tot Aristoteles¹) correct is.² Wij laten in hoofdstuk 1 zien waarom die theorie onjuist moet zijn. We zullen ook beargumenteren – door een beroep te doen op de opvattingen van de filosoof Donald Davidson – dat er geen metaforische betekenis bestaat, maar alleen letterlijke. En dat heeft tot gevolg dat metaforen in de wetenschap alleen acceptabel zijn als manieren om hypothesen te genereren, maar dat ze uiteindelijk geschrapt dienen te worden – een stelling die niet te verdedigen valt als je uitgaat van de aristotelische vergelijkingstheorie. Ten slotte was het voor Vroon en Draaisma onmogelijk om hun analyse los te laten op de HET-BREIN-IS-EEN-CONNECTIONISTISCH-NETWERK-metafoor, eenvoudigweg omdat de voor het denken over de mens relevante consequenties van dat soort kunstmatige netwerken nog niet bekend waren. Juist wanneer we die metafoor analyseren – zoals we zullen zien – verdwijnt de metafoor en verwerven we echt inzicht over wie wij, mensen, zijn.

Met onze poging de zaken zo begrijpelijk mogelijk uit te leggen en te illustreren met voorbeelden, hopen we bij te dragen aan het filosofisch begrip van niet alleen leerlingen en docenten, maar van iedereen die geïnteresseerd is in het eigen metaforische denken.

Herman de Regt & Hans Dooremalen
Tilburg, juni 2025

INLEIDING

Toen we een nieuwe mensensoort uit het verleden ontdekten en een naam moesten verzinnen, werd het *Homo habilis*, omdat het volgens de wetenschappers de eerste mensensoort is die gereedschap maakte: de *handige mens*.³ Wij noemen onszelf *Homo sapiens* – de *wijze mens*. Zoals handigheid het kenmerk is van *Homo habilis*, zo menen wij dat de mensensoort waartoe wijzelf behoren, *Homo sapiens*, gekenmerkt wordt door ons doorontwikkeld denken dat ons wijs of verstandig maakt.

In dit boek zullen we de bewering verdedigen dat het kenmerkende van ons denken is dat we in *metaforen* denken: moderne mensen denken na over zaken in de vorm van metaforen. Het helpt onszelf beter te begrijpen wanneer we meer weten over metaforen. Denken in metaforen heeft ongetwijfeld voordelen, maar is niet onproblematisch. *Homo sapiens* denkt in metaforen over zaken waar die metaforen vaak, op een welbepaalde manier, ongeschikt voor zijn. We proberen verschijnselen te begrijpen in termen van andere verschijnselen. Zo denken we na over tijd in termen van geld wanneer we zeggen “Tijd is geld”, maar omdat tijd geen geld is, zijn niet alle concepten die betrekking hebben op geld bruikbaar om tijd te begrijpen. Kortom, metaforisch denken is creatief denken en levert ideeën en hypothesen op die ons pas inzicht in de wereld bieden als we nader *wetenschappelijke* ondersteuning vinden.

Al in 1980 publiceerden de linguïst George Lakoff en de (pragmatistisch georiënteerde) filosoof Mark Johnson hun

beroemd geworden boek *Metaphors We Live By*, waarin ze lieten zien dat we over heel veel zaken in de wereld nadenken in de vorm van metaforen. We zullen zien dat metaforen onwaar zijn, en dat ze daarmee geen direct inzicht opleveren wanneer we de wereld willen begrijpen. Als we onszelf willen begrijpen, zullen we moeten weten wat een metafoor precies is, hoe metaforen ons denken (vaak het bos in) sturen, en hoe ze bij kunnen dragen aan daadwerkelijk inzicht in de wereld.

In *deel I* zetten we de metafoortheorie uiteen. In *hoofdstuk 1* vertellen we wat een metafoor is. We leggen daarin de opvatting van Lakoff en Johnson uit. Daarna geven we in *hoofdstuk 2* een aantal voorbeelden (met name het voorbeeld van het denken over oorlog), om te laten zien dat menselijk denken gekenmerkt wordt doordat we vaak in metaforen denken en dat dat denken in metaforen niet zonder gevolgen is.

Om te kunnen beoordelen of metaforen ons kennis opleveren over de wereld, moeten we eerst weten wat kennis is. In *deel II* zetten we in een aantal hoofdstukken een praktische (en pragmatistische) kennisleer uiteen. In *hoofdstuk 3* leggen we uit dat kennis bestaat uit gerechtvaardigde, ware overtuigingen. We zullen daar deze definitie ook tegen een (nog altijd populair) tegenargument verdedigen. In *hoofdstuk 4* laten we zien hoe de scepticus beweert dat we geen kennis kunnen hebben als we met kennis 'gerechtvaardigde, ware overtuigingen' bedoelen, aangezien volgens de scepticus elke rechtvaardiging tekortschiet. We zijn dat op zich met de scepticus eens, maar dat wil niet zeggen dat we niet op een zinvolle manier over kennis kunnen spreken. In *hoofdstuk 5* stellen we daarom de klassieke definitie van kennis iets bij, zodat we van kennis kunnen blijven spreken als we (wetenschappelijk) bewijsmateriaal voor en geen (wetenschappelijk) bewijsmateriaal tegen een bewering hebben.

In *deel III* kunnen we dan de vraag gaan beantwoorden of metaforen ons kennis opleveren. Dat doen ze, maar op een indirecte manier. In *hoofdstuk 6* leggen we uit waarom metaforen

altijd onwaar zijn. Daarbij doen we een beroep op de opvattingen van Donald Davidson. Als ons denken metaforisch is, en als metaforen altijd onwaar zijn, dan bieden metaforen geen inzicht in de wereld – immers inzicht hebben, is iets waars over de wereld weten. In hoofdstuk 7 bespreken we het idee dat al het menselijk denken metaforisch is. Dat zou problematisch zijn, want als metaforen altijd onwaar zijn, dan zou al ons denken onwaar zijn. Gelukkig blijkt een deel van ons denken over de wereld die we waarnemen, correct te zijn. Als metaforen niet direct kennis opleveren, doen ze dat indirect, met een omweg, misschien toch. In hoofdstuk 8 zullen we beargumenteren dat metaforen inderdaad indirect inzicht opleveren, doordat metaforisch denken hypothesen genereert die we vervolgens (wetenschappelijk) kunnen testen. Op het moment dat we nader bewijsmateriaal gevonden hebben voor zo'n, in eerste instantie, metaforische uiting (en niets wat ertegen ingaat), dan hebben we inzicht verworven, maar dan is de metaforische uiting niet langer metaforisch.

Deel IV is de toepassing van de theorie op het metaforisch denken over de mens. In hoofdstuk 9 bekijken we het beeld dat we van onszelf hebben: we zijn onderscheiden van andere mensensoorten door ons ver ontwikkelde denken. Een van de kenmerken van *Homo sapiens* is dat we een erg ontwikkeld brein hebben en dat onze cognitieve capaciteiten – onze mentale vaardigheden om problemen op te lossen – groter zijn dan die van welke andere diersoort dan ook. Dat houdt in dat als we onszelf willen begrijpen, we met name het denken dienen te begrijpen.

We begrijpen het denken op een mechanistische manier: we gebruiken techniekmetaforen. Maar die gaan geen inzicht opleveren als het dualisme correct is. Het dualisme zegt dat we een geest en een lichaam zijn, en dat we met onze geest denken. De techniekmetaforen hebben betrekking op het brein. Dus als die metaforen ons inzicht opleveren, moeten we laten zien dat het dualisme incorrect is, en dat we inderdaad met onze breinen denken. Dat doen we in hoofdstuk 10.

In hoofdstuk 11 en 12 gaan we vervolgens in op het gebruiken van die techniekmetaforen om na te denken over het brein, en hoe dat metaforisch denken over denken hypothesen genereert die we kunnen testen. We zullen dan met name ingaan op de HET-BREIN-IS-EEN-COMPUTER-metafoor, omdat dat de meest recente metafoor is. In hoofdstuk 11 zullen we zien dat we het brein in eerste instantie opvatten als een klassieke computer (een zogenoemde Turingmachine) en dat we, als we dat doen, hypothesen genereren die onjuist blijken te zijn. Maar als we de hersenen opvatten als een connectionistisch netwerk, dan kunnen we van ‘connectionistische computers’ wel wat leren over hoe de hersenen werken. Daar kijken we in hoofdstuk 12 naar. Het illustreert meteen hoe de metafoor in eerste instantie helpt om hypothesen op te stellen, maar daarna langzaam aan uit de theorie verdwijnt. Je zou kunnen zeggen dat wetenschappelijk onderzoek metaforen uit de wetenschappelijke taal laat verdwijnen.

In het afsluitende deel v keren we terug naar het metaforisch denken in het algemeen. In hoofdstuk 13 zullen we beargmenteren dat we vaak niet doorhebben dat we in metaforen over de wereld denken, waardoor we er veel onware overtuigingen op nahouden. Als we op basis van die overtuigingen handelen, kan dat tot allerlei ellende leiden. Het is goed om in die gevallen metaforen aan het licht te brengen – ze sturen ons anders het bos in.

DEEL I

MENSELIJK DENKEN
IS METAFORISCH DENKEN

HOOFDSTUK 1

Wat is een metafoor?

Over wat een metafoor wel en vooral ook niet is

Ons alledaagse conceptuele systeem, dat we gebruiken om te denken en te handelen, is fundamenteel metaforisch van aard.

– George Lakoff & Mark Johnson (1980)

De partijleider van de pvv, Geert Wilders, beschrijft in interviews en discussies regelmatig de migratie van vluchtelingen als een tsunami.¹ Meestal gebruikt hij deze beschrijving om bestaande gevoelens over asielzoekers als een probleem te versterken. Uitspraken als “Wij kunnen die asieltsunami niet aan”² zijn onderdeel van zijn repertoire om over vluchtelingenbeleid te praten. Een tsunami is een gigantische golf zeewater die een kuststrook overspoelt. Het feit dat asielzoekers geen grote golf zeewater zijn, maakt direct duidelijk dat Wilders hier een metafoor gebruikt. Hoewel we allemaal direct doorhebben dat het hier om een metafoor gaat, is het niet voor iedereen even duidelijk wat een metafoor nu precies is. Lakoff en Johnson leggen dat kort uit: “De kern van een metafoor is het begrijpen en ervaren van het ene ding in termen van het andere.”³

Een van de voorbeelden die ze geven is het begrijpen van een discussie in termen van oorlog.⁴ We zeggen bijvoorbeeld dat iemand een positie aanviel, dat uitspraken onverdedigbaar zijn, of dat iemand in een discussie volledig afgemaakt werd. Dit brengt ons meteen bij een belangrijk verschil dat we in de rest van het boek nodig hebben: het verschil tussen

een metafoor en een metaforische uiting.

De metafoor is het algemene begrip dat we hebben in termen van een ander concept. We begrijpen bijvoorbeeld het algemene concept 'discussie' in termen die bij het concept 'oorlog' horen. Die algemene *metafoor* kan dan worden uitgedrukt in verschillende specifieke *metaforische* uitingen als "Hij won elke discussie" of "Als je die strategie gebruikt, verlies je het debat". Om het verschil tussen de algemene metafoor en de specifieke uitingen daarvan uit te drukken, gebruiken we voor de metafoor hoofdletters met koppeltekens en schrijven we metaforische uitingen normaal (in onderkast). Dus de metaforische uiting "Ze kruisten de degens in de discussie" is een uiting van de EEN-DISCUSSIE-IS-OORLOG-metafoor.

In dit boek zullen we het nog vaak over woorden of zinnen (die iemand bezigt) hebben en die zetten we dan tussen dubbele aanhalingstekens. Als we het over betekenissen, concepten of begrippen hebben, zetten we die tussen enkele aanhalingstekens. Wanneer we het hebben over de dingen waar onze woorden naar verwijzen, dan gebruiken we geen aanhalingstekens.

Lakoff en Johnson geven nog een voorbeeld waarbij dit verschil tussen de algemene structuur van een metafoor en een enkele metaforische uiting duidelijk wordt: TIJD-IS-GELD. Het concept 'tijd' wordt begrepen in termen van het concept 'geld'. Die metafoor kunnen we dan uitdrukken met behulp van de volgende zinnen: "Ze heeft veel tijd geïnvesteerd in haar studie", "Dat kost veel tijd" en "Je verspilt je tijd".⁵ Een metafoor is dus niet een enkele uitspraak, maar een algemene structuur.

Brondomein en doeldomein

Als we het ene concept (bijvoorbeeld 'tijd') begrijpen en ervaren in termen van een ander concept (zoals 'geld'), dan is wat we willen begrijpen het doeldomein en komen de termen die we

daarvoor gebruiken van het brondomein. Een metafoor heeft dus altijd de volgende structuur: BRONDOMEIN-IS-DOELDO-MEIN.⁶ Hierbij wordt het woordje “is” gebruikt om aan te geven dat het erom gaat dat het brondomein identiek is aan het doeldomein. Lakoff en Johnson stellen dat dit natuurlijk niet zo is: het brondomein is niet identiek aan het doeldomein. Tijd is natuurlijk niet hetzelfde als geld. Als je je tijd ergens in investeert, dan kun je je tijd niet met winst terugkrijgen. Er zijn geen banken waar je tijd kunt sparen en rente voor je tijd krijgt.⁷ Maar als je zegt dat A B is, dan doe je wel een identiteitsuitspraak.

Wat wil het zeggen dat A identiek is aan B? Wat wil het bijvoorbeeld zeggen dat René Descartes de auteur van *Over de methode* is? Volgens Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) wil dat zeggen dat er geen eigenschap is die Descartes heeft die de auteur van *Over de methode* niet heeft en er geen eigenschap is die de auteur van *Over de methode* wel heeft die Descartes niet heeft. Als aan deze eis voldaan wordt dan zijn de twee identiek aan elkaar.⁸ Dus als de schrijver van *Over de methode* bolle ogen heeft, dan moet Descartes ook bolle ogen hebben. Zou Descartes die niet hebben, dan is Descartes niet de auteur van *Over de methode*.⁹

Als we dit toepassen op een metafoor en we zeggen dat A-IS-B, dan betekent dat dat we zeggen dat er geen eigenschap van A is die geen eigenschap van B is, en andersom. In het geval van TIJD-IS-GELD zeggen we dus feitelijk dat er geen eigenschap is die tijd wel en geld niet heeft, of andersom. Dus als je met geld een ijsje kunt kopen, en geld identiek is aan tijd, dan kun je ook met tijd een ijsje kopen. Maar dat is duidelijk niet waar: tijd is dus geen geld.

Een metafoor is geen analogie

Het is niet ongebruikelijk om een metafoor te verwarren met een vergelijking.¹⁰ Het idee is vaak dat een metafoor een verge-

lijking of analogie is waaruit het woordje 'zoals' is weggelaten, hoewel we best begrijpen dat dat woordje er eigenlijk wel had moeten staan. Dus als iemand zegt dat tijd geld is, dan had die persoon zich wat netter uitgedrukt als hij had gezegd dat tijd is zoals geld is.

Maar er is een groot verschil tussen zeggen dat bijvoorbeeld tijd geld is, en dat tijd te vergelijken is met geld. Met de metafoor stellen we dat tijd identiek aan geld is en dus dat tijd en geld exact dezelfde eigenschappen hebben. En het is vrij duidelijk dat dat onwaar is. Maar als je zegt dat tijd is zoals geld is, dan is dat wel degelijk waar, want er is vast wel een eigenschap te vinden die geld heeft en die tijd ook echt heeft.¹¹ En zolang je die eigenschap niet specificeert, kun je dus altijd wel een eigenschap bedenken die de vergelijking waar maakt: alle dingen lijken op iets anders in een bepaald opzicht.¹²

Als we de metafoor zo opvatten, dan vertelt die ons bijzonder weinig, want we zeggen alleen maar dat A is zoals B is, zonder te specificeren in welk opzicht. En aangezien alles wel lijkt op iets, zou een metafoor daarmee dus altijd niet-informatief worden.

Een (ongespecificeerde) analogie is dus altijd waar; een metafoor is altijd onwaar. Dit is wat wij beweren. Om te zien of dat echt zo is, moeten we natuurlijk meer weten, bijvoorbeeld wat we met waarheid bedoelen. In hoofdstuk 3 leggen we uit wat we met waarheid bedoelen en in hoofdstuk 6 zullen we zien dat metaforen inderdaad altijd onwaar zijn. Dat leidt tot de vraag wat het nut is te denken in metaforen als we willen weten hoe de wereld in elkaar steekt. Immers, als metaforen onwaar zijn, en kennis of inzicht alleen bestaat in ware overtuigingen, dan bieden metaforen dus geen inzicht. Om meer grip te krijgen op deze problematiek, zullen we eerst in hoofdstuk 2 een aantal voorbeelden van ons metaforisch denken uiteenzetten. Daarmee wordt het duidelijk dat denken in metaforen iets is wat we allemaal doen, wat we vaak doen en dat dat mogelijk belangrijke gevolgen heeft.